

ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ 1909Ի ԱՆՏԻՈՔԻ ՀԱՅՈՑ ԿՈՏՈՐԱԾԻՆ ՄԱՍԻՆ Բ.*Միհրան Մինասեան***3**

Սահակ Քինյ. Մոմճեանի նամակը Անտիոքի որբերու եւ այրիներու անմխիթար վիճակին, անոնց բաժնուող նպաստներու եւ տիրող համընդհանուր թշուառութեան մասին

*Թիւ 2Ե**Անդրիոք 17 Յուլիս 1909*

Գերապատիւ

Տէր Շահէ Վարդապետ Գասպարեան

Առաջ. տեղապահ հայոց Հալէպու եւ վիճակաց

Հալէպ

Գեր. հայր սուրբ

Յուլիս 11 թուակիրս կը հաստատեն: Ստացայ Ձեր 11 թուակիրն ալ որուն կը պատասխանեմ ստորեւ:

Ճիշդ է որ հոս մի քանի ստորին երիկներ եւ մի քանի խեղճ կիներ իրենց վախուն եւ անօթութեան պատճառաւ մի քանի դէպքին սկզբնապատճառ թուրքերուն ի նպաստ վկայութիւն տուած են, սակայն բան մը որ մեծ կարեւորութիւն չունի, քանի որ իտարէի Էօրֆիէն¹ եւ կառավարութիւնը ու հիյլէթի թահգիգիյէն² իրենց ակնոցով կը դիտեն բոլոր գործերը, քանի չունենան հակակշիռ հոսանք մը իրենց առաջ: Ատանայի այդքան որոշ ճշմարտութիւնք ինչպէ՞ս խեղաթիւրուեցան թիւրք քննիչ մարմիններուն կողմանէ: Անդու թղթակցութիւններէն, անհամար քննութիւններէն վերջը հազիւ նոր կը յաջողի Յակոբ էֆ. Պապիկեան³ մը իրականութիւնը երեւան հանել:

¹ Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ պատերազմական ատեան:

² Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ հարցաքննիչ ատեան, մարմին:

³ Ծնած է Էտիրնէ, 1856-ին: Աւարտած է տեղւոյն ազգային եւ ֆրանսական վարժարանները: Հետեւած է իրաւաբանական համալսարանի դասընթացներուն: Վարած է պետական բազմաթիւ պաշտօններ՝ Էտիրնէի եւ Պոսնիայի մէջ: 1891-ին հաստատուած է Կ. Պոլիս եւ գործած որպէս իրաւաբան: 1902-ին վերադարձած է ծննդավայր եւ 1908-ին ընտրուած է անդամ Օսմանեան Երեսփոխանական ժողովի: Անդամ էր «Միութիւն եւ Յառաջդիմութիւն» («Իթթիհատ վէ թէ-րազզը») թուրք ազգայնական կուսակցութեան:

Պապիկեան 19 Մայիս 1909-ին Օսմանեան խորհրդարանին կողմէ Եուսուֆ Քէմալ անուն երեսփոխանին հետ կոտորածներու մանրամասնութիւնները քննելու համար ղրկուած է Կիլիկիա: Կ. Պոլիս վերադարձին, Խորհրդարանին մէջ իր պատրաստած տեղեկագիրի ընթերցումի նախօրեակին, իթթիհատականներու կողմէ թունաւորուելով՝ մահացած է և տեղեկագրի ընթերցումը յետաձգուած, ապա նաև խափանուելով՝ յղուած է նախաքննիչ յանձնախումբին:

Կողմերուս գործերուն համար ալ հայ քննիչ Պապիկեան մը պէտք է, եկողը ձմեռ է, անթիւ գործեր, արագ գործել պէտք ունինք:

Որբանոցին գործը ձեռքերնիս է ու շարունակելի:

Յարդ Պէյրութ դրկուած է 37 որբուհի: 7 Հալէպ, Այնթապ 35 որբ 8ը որբուհի: Հոս մնացող որբուհիները ինչ պիտի ըլլան, որոնց համար եւ ատլի խորհիլ պէտք է որքան որբերուն մասին:

Վեհափառը որբախնամ մասնախումբ մը կազմեց որոնց մէջ կը գտնուին նպաստաբաշխ յանձնաժողովին կարեւորները, հետեւաբար վերջին յանձնաժողովը լուծուած կը համարուի:

Ֆրանսական հիւպատոսը⁴ տեսայ ու հարկ եղածը հաղորդեցի: Եկեղեցի-վարժատուն տունը վարձեցինք, տեղակալը վարձքին համար պիտի դիմէր կուսակալութեան, այսօր թագրիր մը պիտի տամ որուն վրայ պիտի ըլլայ դիմումը առ կուսակալութիւն, հաճեցէք դուք ալ դիմել: Վարձագին 11 ֆրանսական, մի քանի ոսկի ալ կարպետ եւայն ծախսոց համար պիտի պահանջենք եթէ ձեռքերնիս անցնի: Տեղակալին խօսքին համեմատ հոս իր քովը 8000 դահեկան պատրաստ կայ հայ տոներուն նորոգմանց համար, որ առ այժմ անկարելի կը թուի. հայեր իսպառ կը մերժեն իրենց արինւոյ տոները զետեղուի:

Եթէ կառավարութեան նպաստէն յուսահատինք, հոս Խոսրով աղայի⁵ քովը ի պահ դրուած 20 ոսկիէն պիտի վճարենք վարձուած տան վարձքը, յետ այնու մեր տրամադրութեան ներքեւ դրամի պէտք ունինք, անակնկալ ծախսոց համար, հեռագիր, գնուելիք անհրաժեշտ առարկաներ, գաղթող աղքատներուն ճամբու ծախք, իմ գիտեր երթելութեան ծախք եւ այլն: Վեհափառը ինձ յանձնեց 5 ոսկի իմ անձնական ծախսոց համար, ասդին անդին կը վատնուի:

Քանի քանի [անձերու] հարցնելէ վերջ հազիւ հիմա ձեռքս անցաւ Յունիս 15 թուակիր մի նամակ Տ. Ներսէս հօր ուղղեալ Պատրիարքարանէն, որով կը յայտնէ թէ 100 լիրա եկած է Տր. Մարթինին⁶, ի նպաստ կարօտելոց եւ պէտք է բաշխուի մասնախմբին գիտակցութեամբը ու միջոցաւ:

ու մնացած է հոն, առանց Խորհրդարանին մէջ կարդացուելու (Յակոբ Պապիկեան, *Արանայի Եղեռնը*, Կ. Պոլիս, 1919, թարգմանիչ Յակոբ Սարգիսեանի ծանօթութիւններէն, էջ 6-7, Վ. Գ. Զարդարեան, *Յիշատակարան*, Ա. հատոր, Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Նշան-Պապիկեան, 1910, էջ 63-64):

Աւելի ետք 1913-ին, տպուած է տեղեկագրին ֆրանսերէն թարգմանութիւնը, իսկ 1919-ին՝ հայերէն թարգմանութիւնը *Արանայի Եղեռնը*. *Տեղեկագիր Յակոբ Պապիկեանի* խորագրով, (թարգմանիչ՝ Յակոբ Սարգիսեան, Կ. Պոլիս, 48 էջ):

Արժէ նշել, որ հոս հրատարակուող նամակին մէջ ակնարկութիւն կայ Պապիկեանի անձին և իր կատարած աշխատանքին մասին իր մահէն ընդամենը երեք օր առաջ:

⁴ Նկատի ունի Անտիոքի ֆրանսական հիւպատոս Միսիօ Ալպէր Բուդոնը (Բօդօն), որ միաժամանակ նախագահն էր կոտորածներէն ետք ստեղծուած տեղւոյն Նպաստից Յանձնաժողովին: Կոտորածներէն ետք, ան մօտ 75 վերապրողներ, երկու ամիսի չափ պահած է իր տան մէջ, կերակրած ու հոգացած է անոնց պէտքերը:

⁵ Նկատի ունի Անտիոքի ծանօթ ազգայիններէն Խոսրով աղա Միսաքեանը, որ 1909-ի կոտորածներէն ետք ստեղծուած տեղւոյն Նպաստից Յանձնաժողովին գանձապահն էր:

⁶ Նկատի ունի միսիոնար Տր. Ճան Ս. Մարթինը (Քանաւայի Փրինս Էտուարտ կղզի 1860-Գալիֆօրնիա 1939). անգլիախառնակ: Բարձրագոյն ուսումը ստացած է Մոնթրէալի Մէլլի

Մինչդեռ երկու օր առաջ Ս. Մարթինին քովն էի, թայինաթին՝ մասին խօսակցեցայ, 100 լիրային խօսքն անգամ չըրաւ, այսօր նորէն կը տեսնուիմ: Կարծեմ ձմրան նեղ օրերուն կը պահէ եղեր:

Ժողովուրդէն մի քանի ընտանիք հագիւ տուն վարձելով տեղաւորուեցան, մնացեալք բոլորովին կարօտներ, երկու ընդարձակ բակերու մէջ եւ Մ. Մարթինին քովը թխմուած են⁸: Կառավարութեան նպաստը անձ գլուխ փոքրիկներուն 4 մեծերուն 6 մէթալիք 10 օրէ դադրած [է], խեղճերը փսիաթներ կը կրծեն: Մերկ ու առանց անկողնի եւ այլնի, ո՛ր պիտի յանգի այս խեղճութիւնը:

Տեղոյս «հիյլէթի թահգըգիյէն» կը փափաքի որ աշխատինք ու ցրուած հայերը իրենց տունները գետեղենք, թէեւ անօգուտ ու անկարելի սակայն քաղաքավարական փորձ մը պիտի ընեն իրենց հետը:

Ըստ իս եթէ յաջողցնենք, հայոց տունները ծախել կառավարութեան կամ տեղացիներուն, շատ մը վերքեր կը բուժէ: Այրիներ եւ որբեր իրենց ձեռքերը 50-100-150 ոսկիներ կ'ունենան, մեծաւ մասամբ գիւղացիներ են, կ'երթան գիւղերը իրենց ազգականներուն հովանաւորութեան ներքեւ, կալուած կը գնեն, եկամուտովը կ'ապրին եւ այս միջոցաւ իրենք զիրենք ալ յարմար ու գրաւիչ կերպով ամուսնութեան յարմար վիճակի մը դրած կ'ըլլան, դիւրաւ ամուսիններ կը գտնուի:

համայնարանէն, ապա վեց տարի պարապած է ուսուցչութեամբ: Աստուածաբանութիւն ուսանած է Նիւ Եորքի Աստուածաբանական Ճեմարանին եւ Մոնրէալի Բրէսպիթերիոն Գոլէճին մէջ: 1890-ին հրաւիրուած է Տարսոնի Սէյնթ Փոլ Գոլէճը որպէս ուսուցիչ: Երկու տարի վերջ, որպէս միսիոնար անցած է Հաճըն, ուր ունեցած է գնահատելի ծառայութիւն: Հիմնած է Մանչեսթրի Բարձրագոյն Վարժարանը՝ Ակադեմիան, որբանոց եւ արհեստանոցներ: Առողջական պատճառներով կարճ ժամանակի համար վերադարձած է Ամերիկա, ապա՝ կրկին Արեւելք դառնալով՝ ծառայած է Այնթապի, Ուրֆայի, Ադէքսանդրիոյ եւ Հալէպի մէջ: Աւելի ուշ, նշանակուած է Հալէպ Նահանգի Մերձատր Արեւելքի Նպաստամատոյց հաստատութեան ընդհանուր վարիչ:

Պատուակալ անդամ ընտրուած է կիլիկեան կոտորածներէն ետք ստեղծուած Նպաստից Յանձնաժողովին: 1909-ի կիլիկեան կոտորածներէն ետք, 220 վերապրողներ մօտ երկու ամիս պահած է իր տան մէջ և կերակրած ու հոգացած է անոնց պէտքերը (Յակոբ Պ. Պօղոսեան, *Հաճընի Ընդհանուր Պատմութիւնը Եւ Շրջակայ Գօգան-Տաղի Հայ Գիւղերը*, Լոս Անճելըս, տպագրութիւն Պօզաճեան, 1942, էջ 389-390):

⁷ 1927-ին հանգստեան կոչուելով՝ վերադարձած է Միացեալ Նահանգներ:

Եզակին՝ թային: Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ ռոճիկ: Հոս գործածուած է պետական նպաստի իմաստով:

⁸ Թաւուզճեան քահանայ 19 Մայիս 1909 թուականի իր օրագրութեան մէջ Մադր Մարթինի տունը ապաստանածներուն մասին պատմած է հետեւեալ դէպքը. «Այսօր միայն ամէնէն ամէնի ցաւ ազդող մէկ խնդիրը սա եղաւ: Մենք երկու քահանաներս [նկատի ունի իրեն ընկերակից Վահան Քինյ. Կիլիսլեանը] փիլոն եւ ժամագիրք առնելով Մըսթըր Մարթինի տունը գացինք, որպէսզի հոն ապաւինեալներուն երեկոյեան ժամերգութիւն մը ընենք եւ միսիթարական մը խօսինք: Մըսթըր Մարթին չարտօնեց զայն եւ արտասուելով վերադարձանք» (Թաւուզճեան, նշ. աշխ., էջ 19-20):

Այժմէն պատրաստել Հրանդ⁹ կամ Փառէն¹⁰ վարդապետը որ Օգոստոսի վերջերը հոս ներկայ գտնուի:

Հիմա Վեհափառէն որքանոցին մասին հեռագիր ստացայ Լազգըլէյէն պատասխանեցի թէ Հալէպ կամ Այնթապ բանալ որոշուեցաւ, ու Ձեզ (վարդապետիդ) մանրամասն գրած եմ:

Տեղակալը վերջապէս ստացաւ թայինի համար հեռագիր թէ ըստ առաջնոյն պիտի շարունակուի:

Իտարէի էօրֆիին երկու անդամ ալ եկաւ: Ոճրագործներուն անունները Պօլիս դրկուեցան: Նորեկներէն հայուն հետը տեսնուելու համար մարդ դրկեցի, ինք ըսած է ես քահանան կը գտնեմ ու պիտի տեսնուիմ ըսած է, տեղակալը տան վարձին համար կուսակալին¹¹ գրած է, հետապնդեցէք:

Այս վերջին տողերը նամակատունը գրեցի:

Ս. Քինյ. Մոմճեան

⁹ Նկատի ունի Հրանդ Վրդ. Կարոյեանը (ապա՝ Եղիշէ Արք. Կարոյեան): Ծնած է Խարբերդի Բարջանճ գիւղը 1873-ին: Աշխարհական անունով՝ Կարապետ: 1881-ին ընտանեօք տեղափոխուած է Ատանա, ուր ստացած է նախակրթութիւնը: 1884-1891 աշակերտած է Սոյո ժառանգաւորաց Վարժարանին: 1893-ին հեռացած է վանքէն եւ քանի մը տարի ուսուցչական պաշտօններ վարած է Ալեքսանտրէթի, Սիսի եւ Մերսինի վարժարաններուն մէջ: 1896-ին, որպէս յեղափոխական աքսորուած է Էտիրնէ: Ազատ արձակուելէ կարճ ժամանակ անց, կրկին ձերբակալուելով, դրկուած է Սոյո մայրավանք, արգելափակուած վիճակով: 1899-ին Սոյո մայրավանքին մէջ ձեռնադրուած է կուսակրօն քահանայ եւ նշանակուած Հալէպի առաջնորդական փոխանորդ: 1909-ին նշանակուած է կաթողիկոսական ընդհանուր փոխանորդ, իսկ տարի մը ետք, Սահակ Բ. Կաթողիկոսէն եպիսկոպոսական ձեռնադրութիւն ստանալով՝ վերանուանուած է Եղիշէ: Եղած է առաջնորդ Ատանայի (1920-1921), Կիպրոսի (1921-1928) եւ Կաթողիկոսական Փոխանորդ՝ Լիբանանի (1929-1940): 1940-ին, Կիլիկիոյ Պետրոս Սարաճեան Կաթողիկոսի վախճանումէն ետք, ընտրուած է Կաթողիկոսական տեղապահ:

Վախճանած է Պէյրութ, 6 Մարտ 1943-ին (Վահէ Հայկ, *Խարբերդ և Անտր Ոսկեղէն Դաշուր*, Նիւ-Եորք, 1957 (կազմին վրայ՝ 1959), էջ 1166, Սիսակ Յակոբ Վարժապետեան, *Հայերը Լիբանանի Մէջ*, Ե. հատոր, Բ. տիպ, Պէյրութ, տպարան Համազգային, 1983, էջ 185-187):

¹⁰ Նկատի ունի Փառէն Եպսկ. Մեղքոնեանը: Ծնած է Այնթապի մօտակայ Էհնէշ գիւղը, 1873-ին: Նախակրթութիւնը ստացած է Այնթապի մէջ, ապա 1890-ին մեկնած է Արմաշի Վանք, ուր 1896-ին ձեռնադրուած է արեղայ, ապա դաստանադար է նոյն վանքին մէջ մինչեւ 1898: 1902-էն սկսեալ, որպէս առաջնորդ, հոգեւոր հովիւ եւ կրթական մշակ, ծառայած է բազմաթիւ քաղաքներու մէջ՝ Սղերդ, Մարաշ, Պաղտատ, Կ. Պոլիս, Չորք Մարգպան, Ալեքսանտրէթ, Պէյրութ եւ այլն: Պարբերաբար աշխատակցած է հայ մամուլին: 1947-ին Կիլիկիոյ Գարեգին Ա. Կաթողիկոս Յովսէփեանէն ստացած է եպիսկոպոսական գաւազան: Վախճանած է Երուսաղէմ, 21 Հոկտեմբեր 1957-ին (Պողարեան, նշ. աշխ., էջ 723-727, «Սուրիահայ Տարեցոյց», Ա. հատոր, Հալէպ, 1924, էջ 193):

¹¹ Նոյն թուականին, Հալէպի նահանգապետն էր Ռաշիտ Պէյ, որ պաշտօնը ստանձնած է 5 Հոկտեմբեր 1908-ին ու շարունակած է զայն մինչեւ 1909-ի Սեպտեմբերի վերջերը, երբ հալէպցիներու բողոքներուն վրայ պաշտօնանկ եղած է *محمد فواد عنتابي ونجوى عثمان*, 1950-1850 عام *حلب في سنة*, Բ. հատոր, Հալէպ, 1993, էջ 71, 79):

4

Սահակ Քինյ. Մոմճեանի նամակը Կ. Պոլսոյ Պատրիարքարանի պատուիրականներուն Անտիոք ժամանելու նախապատրաստութիւններուն եւ յարակից այլ հարցերու մասին

Ասորիոք 1909 Օգոստոս 10/23

Գերապատիւ

Տէր Շահէ Ծ. Վարդապետ Գասպարեան

Բարեջան առաջ. տեղապահ հայոց Հալէպու եւ վիճակաց

Հալէպ

Գերապատիւ Տէր

Ստացայ Ձեր Օգոստոս 8 թուակիրը: Սոյն թուականաւ իմ դրկածս ալ կը հաստատենմ: Ամէնքս ալ ուրախ ենք պատրիարքական պատուիրակութեան գալստեան համար: Որոշեցինք զիրենք հիւրընկալել մեր սենեակը որպէսզի տեսնուելու, խօսելու մօտէն առիթ ունենանք: Ձեր գերապատուութեան կողմանէ հարկ եղածները կը խօսիմ երբ գան: Ցարդ չեկան: Գնել Ծ. վարդապետին¹² եւ ընկերոջը հոս գտնուելովը շատ մը բարդ գործերուն լուծման առիթներ կ'ունենանք:

Ժառանգական եւ կալուածական խնդրոց կարգադրութեանց համար ժողովուրդը մասնախմբիս դիմել կ'սկսէր, որոշած էինք գրել տեղակալութեան որ այս խնդիրները Պատեւրագական Ատեանին վերջանալէն վերջը մնան, ա'լ գրել հարկ չը մնաց Ձեր սրբութեան նամակին վրայ որովհետեւ մեր փափաքած խորհրդատուները կու գան արդէն: Մտադիր էի Ձեզ հրաիրել մի քանի շաբթուան համար, սակայն առարկութիւննիդ կը գրէք արդէն: Իմ Ձեզի դրկած «Իֆատէներուն»¹³ Բ. մասն ալ ստացած կ'ըլլաք, եթէ հոս անոնց պէտք պիտի ունենան երանի թէ առժամաբար վերադարձնէիք անմիջապէս, որպէսզի քիչ ժամանակի մէջ ամփոփ ու անհրաժեշտ գաղափարը առած ըլլային դիւրաւ:

Վեհափառին հայրական Ս. Աջերը կը համբուրենմ:

Յարգանօք աղօթակից

Ս. քինյ. Մոմճեան

¹² Նկատի ունի Գնէլ Եպսկ. Գալէմբեարեանը (Կ. Պոլիս 1871-Կ. Պոլիս 1931): Նախակրթութիւնը ստացած է Պալաթի Ազգ. Վարժարանէն: 1890-ին մտած է Արմաշի Դպրեվանք, ուր 1896-ին Օրմանեան Պատրիարքէն աբեղայ ձեռնադրուած է: Եղած է պատրիարքական փոխանորդ Մուշի, ապա առաջնորդ՝ Սամսոնի եւ Սեբաստիոյ: Կեանքի վերջին տարիներուն դարձած է Գատըզիղի (Կ. Պոլիս) քարոզիչ: Աշխատակցած է հայ մամուլին (Հ. Մկրտիչ Վրդ. Պոտուրեան, *Հայ Հանրագիտակ*, Գ., Պուքրէշ, 1938, էջ 437):

¹³ Արաբական ծագումով թրքերէն՝ հարցաքննութեան ժամանակ տրուած յայտարարութիւն:

5

Սահակ Քհնյ. Մոմճեանի նամակը՝ Պատրիարքարանի պատուիրակներուն,
Անտիոքի կոտորածներու ընդարձակ տեղեկագրին եւ Պատերազմական
Ատեանին յղած ջարդարարներու ընդհանուր ցուցակին մասին

Անդիոք 1909 Օգոստոս 12/25

Գերապատիւ

Տէր Շահէ Ծ. Վարդապետ Գասպարեան

Առաջ. տեղապահ հայոց Հալէպու եւ վիճակաց

Հալէպ

Գերապատիւ Տէր,

Կը հաստատեմ Օգոստ. 10/23 թուակիրս, զոր աճապարանօք գրած էի որպէս պատասխան Ձեր 8/21 թուակրին, որով կ'աւետէիք թէ պատուական հիւրեր պիտի ունենանք, յանձին Գեր. Տէր Գնէլ Ծ. Վարդապետին եւ Խնդիր Սիմոն Էֆ.ին¹⁴ որոնց գալստեան կ'սպասենք ակնկառոյց: Այժմ հաճեցէք դուք հաղորդել իրենց, արկածեալ, ջարդ ու փշուր եղած անտիոքցի ազգայնոց յարգանքները ու սէրը եւ յոյսը:

Ուրախ ենք որ մեզմէ առաջ Ձեզի եկան Հալէպ այցելեցին: Կը փութամ ըսել որ տեղոյս բոլոր դէպքերուն մանրամասն տեղեկագիրը Ձեզ դրկուած երկու տետրակներն են, ամէն ինչ, դէպքին նախապատրաստութիւնները, նախապատրաստողները, վարողները որո՞նք եղած են, կառավարութեան պաշտօնեայք, տեղացի ազդեցիկ անձնաւորութիւնք ո՞ր աստիճան մասնակցութիւն ունեցած են որոշ կերպով կը հասկցուին հոն: Մի խօսքով հոս գալէն վերջ դէպքին բոլոր պարագաները որոշ եւ մեկին կերպով ուսումնասիրելու համար այդ տեղեկագրութիւններէն յարմար ու դիւրին աղբիւր չկայ: Ուստի եթէ ժամանակ չունին հոն քննելու, թող հաճին քովերնին առնուլ այդ տեղեկագրութիւնները ու միասին բերել: Իսկ եթէ հոն թղթատեն մասնախումբով մը այդ ալ դուք եւ իրենք գիտեն:

Պատրիարքարանի հրահանգն ալ պատրաստ է:

¹⁴ Նկատի ունի իրաւաբան Սիմոն Խնդիրեանը: Ծնած է Կ. Պոլիս: Աշակերտած է Օրթագիտի Սբ. Թարգմանչաց եւ Լուսաւորչեան վարժարաններուն, ապա աւարտած է տեղոյն Իրաւաբանական վարժարանը: Երկար տարիներ եղած է Բերայի թաղական խորհուրդի անդամ, ազգային երեսփոխան, Ազգային Ժողովի վճռաբեկ ատեանի դատաւոր, Ուսումնական Խորհուրդի ատենապետ եւ այլն: Պոլսոյ Ազգային Պատրիարքարանին կողմէ Գնէլ Եպսկ. Գալէմքեաբեանի եւ իրաւաբան Կարապետ Այըճեանի հետ, կիլիկեան կոտորածներէն ետք գործուողուած է Կիլիկիա եւ Հալէպ, որպէս «Փաստաբանական Յանձնախումբ»ի անդամ: Մահացած է ծննդնավայրին մէջ, 24 Հոկտեմբեր 1922-ին (Թէոդիկ, *Ամէնուն Տարեցոյցը*, ԺԹ. տարի, Վիեննա, տպագրութիւն Միսիթաբեան հարց, 1925, էջ 370):

Հոս ոճրագործներէն ոմանք ազատ կ'արձակուին, Պէլլանու¹⁵ միւֆթին¹⁶ բանտէն հանուեցաւ, ռեւէ մեկնութիւն մը չենք կրնար տալ ու չենք կրնար այժմէն քննադատել քննիչ մասնախումբը եւ Պատերազմական Ատեանը:

Սոյն անուանց ցանկը միասին բերած ու Պատերազմական Ատեանին յանձնած են:

Բէշ աղագատէ Օսման աղա¹⁷ որ Ֆուսլլըյին¹⁸ մէջ խոճա Մընլա Մութաֆաին տունը գտնուած 31 հայուն 27 սպաննած է իր հետեւեալ ընկերներով:

Մամուր Ուշաղը գարիյէլի Պաթթալ Աղագատէ Խալիլ աղա [Մամուր Ուշաղը գիւղացի Պաթթալ Աղագատէ Խալիլ աղա]:

Մամուր Ուշաղը գարիյէլի Իպիշ աղա գատէ Հասան աղա վէ օդուլարը [Մամուր Ուշաղը գիւղացի Իպիշ աղայի որդի՝ Հասան աղա եւ որդիները]:

¹⁵ Պէլլան՝ գիւղաքաղաք Կիլիկիոյ մէջ, Հալէպ նահանգի Հալէպ գաւառի Պէլլան գաւառակի կեդրոնը, Ալեքսանտրէթ քաղաքէն հարաւ-արեւելք, 13 քլմ. հեռաւորութեան վրայ: Կառուցուած է Ամանոսեան Լեռներու Պէլլանի կիրճին վրայ, որ շրջանի միակ լեռնանցքն է, ուրկէ պատմութեան ընթացքին անցած են բազմաթիւ աշխարհակալներու բանակներ: Պէլլանը որպէս տարանցիկ կեդրոն, իր կարեւորութիւնը մասամբ կորսնցուցած է 19-րդ դարուն, երբ մերձակայ Ալեքսանտրէթ քաղաքը դարձած է Հալէպի գլխաւոր նաւահանգիստը ու վերածուած՝ կեդրոնական քաղաքի:

Քաղաքը ունեցած է Սր. Սագիս եւ Սր. Աստուածածին անուանով հայ առաքելական զոյգ եկեղեցիներ:

Յեղասպանութեան նախօրեակին ունեցած է 1791 հայ բնակիչ, մինչ ազգային վարժարանը 180 աշակերտ (Raymond H. Kévorkian, Paul B. Paboudjian, *Les Arméniens dans l'empire Ottoman a la veille du génocide*, Փարիզ, հրատարակիչ՝ ARHIS, 1992, էջ 350):

1909-ի կիլիկեան կոտորածներու ժամանակ, Պէլլանի շրջակայ հայաբնակ գիւղերու բնակիչները կրցած են փախուստ տալ ու ապաստանիլ Պէլլան, մինչ ամբոյսը մտնելով այդ գիւղերը այրած է գանտը: Պէլլանի շրջականները, Աթըզի մէջ, սպաննուած են չորս քրիստոնեաներ իսկ ճանաչարհներուն՝ երեք (Թէրզեան, նշ. աշխ., էջ 260-261):

1918-ի զինադադարին, հայրենի աւան վերադարձած են մօտ 600 վերապրողներ ու վերաբացած են դպրոց ու եկեղեցի: Աւանը 1939-ին, ֆրանսերօրք համաձայնագրով, Ալեքսանտրէթի ամբողջ գաւառին հետ Սուրիայէն խլուելով՝ բռնակցուած է Թուրքիոյ, որուն հետեանքով տեղւոյն հայերն ալ հեռացած են քաղաքէն:

¹⁶ Իսլամ կրօնապետ, որ իրաւասու է իսլամական օրէնքներու հիմամբ «Ֆէթվա» (վճիռ) արձակելու, մանաւանդ այնպիսի հարցերու շուրջ, որոնց մասին Քուրանը չէ անդրադարձած:

¹⁷ Քիլիսի առաջնորդական փոխանորդ Վահան Քինյ. Թովմասեանէն յղուած 11/24 Յուլիս 1909 թուակիր նամակի մը մէջ իր մասին ըստած է հետեւեալը. «Ֆասլլըն այրեացաւ երեսնորդ Բէշ աղա Զատէ Օսման աղան, Էրզինէն թէւ արձակուել էր իբր անպարտ, սակայն Հալէպէն քաջուած մի հեռագրի վրայ կրկին բանտարկուած է, չենք գիտեր, կրկին արձակուելու պայմանաւ թէ ոչ, իսկ տրա համախոհները այսինքն գՖասլլըն կործանելու միջոցին միասին գործող եւ խեղճ հայ ժողովուրդը ջարդող ... [կու տայ ութը չարագործներու անուններ] արձակ համարձակ՝ հոս կը պտըտին աշար [տասանորդի տուրք] առնելու պատրուակաւ...» (Միհրան Մինասեան, *Ասրիպ Փասարաթոյթեր Կիլիկեան Կոյորածներու Օրերուն Քիլիսի Հայութեան Բրաւիճակին Մասին*, «Հայկազեան Հայագիտական Հանդէս», հատոր 37, Պէյրութ, 2017, էջ 520):

¹⁸ Ֆուսլլը կամ Ֆասլլը կամ Էյրի Պուճափ՝ հայաբնակ գիւղ Ատանա նահանգի Եարփուզ գաւառի Էրզին գաւառակին մէջ, Չորք Մարգպանէն 10 ժամ արեւելք: 1909-ին ունեցած է 20 տուն հայ, որոնցմէ 1909-ի կոտորածներէն ետք մնացած է 10 տուն միայն, իսկ միւսները գաղթած են Չորք Մարգպան: Դէպքին հետեւանքով գիւղը ունեցած է 9 այրի (Մայապալեան, նշ. աշխ., էջ 75):

Ըստ այլ աղբիւրի, 1909-ին ան ունեցած է 15 հայ ընտանիք՝ մօտ 100 անձ: Թուրք խուժանը գիւղ մտնելով այրած է հայերու բոլոր տունները, սպաննած է 60 և կրօնափոխ ըրած է 15 ուրիշներ (Միմոնեան, նշ. աշխ., էջ 125):

Մամուր Ուշադը գարիյէլի Իպիշ աղա գատէ Պէքիր աղա, կողոպտուն ալ Հալէպ ծախսած է:

Մամուր Ուշադը գարիյէլի Ճավհա աղա գատէ Օսման աղա:

Մամուր Ուշադը գարիյէլի Խէճտէնինն օղլու Իպրահիմ Գըրըզ Խան Մարտիկին տղան սպաննած է¹⁹:

Օմար Ուշադը գարիյէլի Մըթաֆա Պիլէլ օղլու Ապտո [Օմար Ուշադը գիւղացի Մըթաֆա Պիլէլի որդի Ապտո]:

Քուրբէ գարիյէլի [Քուրբէ գիւղացի] Զէյն Քէլինին օղլու Հայտար:

Պէօկիթ գարիյէլի Զէյն Ալինին օղլու Շըխօ²⁰ [Պէօկիթ գիւղացի Զէյն Ալիի որդին Շըխօ]:

Քուրբէ գարիյէլի Պելիրէշ գատէ Ահմէտ աղա վէ օղլու Օսման աղա [Քուրբէ գիւղացի Պելիրէշի որդի՝ Ահմէտ աղա եւ որդին՝ Օսման աղա]:

Ղարըխանը գարիյէլի [Ղարըխան գիւղացի] Հասան աղա գատէ Խէլիլ աղա Ֆասըլլը [ի] առաջին մարդասպանը:

Ղարըխանը գարիյէլի Մահմուտ աղա գատէ Հասան աղա:

Ղարըխանը մըխթարը [Ղարըխանի գիւղապետ] Պելօ Էսմէ Նանօ:

Շէյխ Օմար աղա, պիրատերի [եղբայրը] Հասան աղա:

Զէքի Օպասը գարիյէլի շէյխ Իսմաիլ գատէ Օսման աղանըն մախտումու Խէլիլ աղա [Զէքի Օպասը գիւղացի շէյխ Իսմայիլի որդի՝ Օսման աղայի որդի՝ Խէլիլ աղա]:

Զէքի Օպասը գարիյէլի հաճի Ահմէտ աղանըն մախտումլարը Րէշիտ վէ Հաննան աղալար [Զէքի Օպասը գիւղացի հաճի Ահմէտ աղայի որդիները՝ Րէշիտ եւ Հաննան աղաներ]:

Չագալլը²¹ գարիյէլի Ազիզիյէ նահիյէսինտէ Պէքիր աղագատէ Մամատ աղա-

¹⁹ Քիլիսի առաջնորդական փոխստորդ Վահան Քինյ. Թովմասեան 11/24 Յուլիս 1909 թուակիր նամակի մը մէջ ըսած է, թէ «Գըրըզ Խանը մոխիր դարձնողներէն» Իպրահիմ Խէճտէնի, ուրիշ քանի մը ոճրագործներու հետ «ի Քիլիս կը շրջագային, ո՛չ հարցնող կայ եւ ո՛չ փնտռող». ապա աւելցուցած է, թէ յիշեալ Իպրահիմը Գըրըզ, Խանի մէջ, Մարտիկ Խանճեանի տղան սպաննելէ ետք՝ գողցած է անոր մօտ գտնուած դրամը եւ կարի մեքենայ մը «որ տակաւին իր տունը կը մնայ եղեր» (Մինասեան, *Ասորիկ Փաստաթուղթեր...*, էջ 521):

²⁰ Քիլիսէն, Վահան Քինյ. Թովմասեանէն՝ Հալէպի առաջնորդական տեղապահ Շահէ Վրդ. Գասպարեանին յղուած 30 Յունիս/12 Յուլիս 1909 թուակիր նամակի մը մէջ ըսուած է թէ՝ «Պօկաթ գիւղացի Քէլ Ալիի որդի Շըխօ եւ Գուրբէ գիւղացի Հայտէր պինի Միւլէյման անուն երկու մահմետականներ» Ալի անունով թուրքի մը յայտնած են, թէ «Ֆասըլլըն այրեցինք, մարդիկը սպաննեցինք եւ գտնուած գոյքերն ու անասունները յափշտակեցինք»: Նոյն Ալին, աւելի ետք, գացած է յիշեալներուն գիւղը եւ տեսած 60-70 ի չափ յափշտակուած անասուններ: Այս մանրամասնութիւններուն հետ, տեղւոյն կառավարիչին տուած է յիշեալ դէպքերուն ծանօթ քանի մը վկաներու անուններ, եւ հակառակ այս բոլորին, կառավարութիւնը զանոնք ձերբակալելու ուղղութեամբ որեւէ գործնական քայլի չէ դիմած (Մինասեան, *Ասորիկ Փաստաթուղթեր...*, էջ 523):

²¹ Կամ՝ Չագալլու: Գիւղ Մարաշէն հիւսիս-արեւմուտք, անկէ ոչ շատ հեռաւորութեան վրայ: Տեղի թուրքերը 1909-ին նախ սպաննած են Ատանա մեկնող եւ իրենց գիւղը իջեւանած 34 յարբերողի հայ վաճառականներ, ապա՝ զանազան շրջաններէ հոն եկած եւ օրապահիկով աշխատող աւելի քան 200 հայ բանուորներ: Նոյն գիւղի խումբանը յարձակած եւ բազմաթիւ հայեր կոտորած է նաեւ մօտակայ Քիշիֆիլի, Չագըր Օղլու, Ֆընտըճագ եւ Տէրէ Գէօյ հայաբնակ գիւղերուն մէջ (Միմնեան, էջ 156-157):

նրն օղլու սէօյիտ օպալը Ալի պէյ Ֆասըլը վէ էյրիպուճագ²² գաթիլլէրի [Չագալլը գիւղացի Ազիզիէի գաւառակէն Պէքիր աղագատէ Մամատ աղայի որդի՝ Սէօյիտ Օպալը գիւղացի Ալի պէյ, Ֆասըլլըի եւ էյրիպուճագի ոճրագործները]:

Յիշեալ անունները Արժ. Տ. Վ. քինյ. Թովմասեանն ալ գրած ըլլալու է Ձեր [Ձեզ] եւ Աւետիս էֆ. Սիւլահեանը²³ լաւ կը ճանչնայ թէ անձինքը եւ թէ արարքը:

Որքանոցին ալ կարգադրութիւնները հոն կ'ընէք ալ:

Աղօթակից
Ս. քինյ. Մոմճեան

6

Սահակ Քինյ. Մոմճեանի նամակը Պատրիարքարանի պատուիրակներու

Անտիոք ժամանումի ծրագրին եւ հոն հիմնուելիք որքանոցին մասին

1909 Օգոստոս 14/27 Ասպիոք

Համար 29

Գերապատիւ

Տէր Շահէ Ծ. Վարդապետ Գասպարեան

Բաղեջան Առաջ. տեղապահ հայոց Հալէպու եւ վիճակաց

Հալէպ

Գերապատիւ Տէր

Կարծեմ զոջացաք ինձ գրելով թէ ընդարձակ եւ միշտ գրեմ Ձեզ: Այնքան կը գործադրեմ Ձեր հրամանը որ թերեւս ժամանակ չէք ունենար կարդալ գրածներս ու ձանձրոյթ կ'ըզգաք, հոգ չէ ինձ համար, կը ջանամ պակաս չը թողոյ տեղեկութիւններս, եթէ աւելորդ կէտեր ալ գրած ըլլամ վնասակար չեմ տեսնար, միայն կը ջանամ լիովին տեղեկացնել Ձեր սրբութիւնը եւ խորհրդակիցներդ, որպէսզի ըստ այնմ հրահանգէք զիս այժմ ինձ յանձնուած պարտականութիւնս կատարելու:

Պատրիարքական պատուիրակութեան կողմէդ մեկնիլը կը հաճի՞ք հեռագրաւ հաղորդել մեզ, որ ըստ այնմ մեր սենեակները իրենց վայել ձեւի մը կարենանք

²² էյրիպուճագ՝ հայաբնակ գիւղ Ատանա նահանգին մէջ, որուն բնակիչները հայեր էին մինչեւ 1920: Անոնք 1909-ին ենթարկուած են ահաւոր կոտորածի (*Հայաստանի եւ Յարակից...*, Բ., էջ 342):

²³ Բնիկ քիլիսցի: Ծնած է 1860-ական թուականներուն: Շրջան մը ապրած է Հալէպ: 1909-1913 որպէս փորձառական փաստաբան, գործած է ծննդավայրին մէջ (Համբարձում Պէրպէրեան եւ Խորէն Աւագ Քինյ. Ներսէսեան, *Յուշամնարեան Քիլիսի Հայոց*, հրատարակութիւն Հալէպի եւ Պէյրութի Քիլիսի հայրենակցական միութիւններու, Պէյրութ, տպարան Սեւան, 1969, էջ 249 եւ 476):

վերածել: Իսկէնտերուն²⁴ Արժ. Տ. Գրիգոր²⁵ հօր հեռագրած էի որ մեզ հեռագրաւ իմացնէին պատուիրակութեան մեկնիլը, մէյ մ'ալ Ձեր գերապատուութենէն լսեցինք թէ Հալէպ մեկնած են: Պէյլանէն ալ կը գրէին:

Երբ հոս հասնին անմիջապէս կ'սկսինք որբանոցին հիմնարկութեան եւ որբերը ժողովել կը մեկնիմ շրջականները: Մասնախումբն ալ կը հսկէ գործերուն: Մենք ալ որբ գլուխ գրեթէ 5 ոսկի հաշուած էինք: Անշուշտ տեսուչն եւ հարկ եղած կրթական պաշտօնեաները միասին կը դրկէք, քանի որ հոս երբեք չը կայ: Պ. Աւետիս Ապագանը կայ տեղոյս նախկին դասատուն (խոստովանանք) երբեք յարմար չէ եւ չը կրնար օգտակար ըլլալ: Միմիայն եկեղեցական երգեցողութեան կրնայ ծառայել:

Աղօթակից
Ս. քինյ. Մոմճեան

²⁴ Իսկէնտերուն, հայկական անուանումով՝ Ալեքսանտրէթ: Պատմական քաղաք Միջերկրական ծովու հիւսիս-արեւելեան ափին, Հայոց ծոցի վրայ: Կիլիկեան հայոց թագաւորութեան ժամանակ շրջան մը մաս կազմած է հայկական պետութեան, իսկ ուշ միջնադարուն՝ եղած է Հալէպի գլխաւոր նաւահանգիստը:

1902-ին ունեցած է 125 տուն հայ եւ 100-150 պանդուխտ քեսապցի բնակիչներ: Տեղոյն հայերը ունեցած են եկեղեցի մը եւ 60 մանչ եւ 45 աղջիկ աշակերտներով գոյգ վարժարաններ (Մինասեան, Պարմական Անդիպ..., էջ 23): 1913-ին քաղաքը ունեցած է 4500 հայ բնակիչ, Սր. Քառասուն Մանկունք եւ Սր. Խաչ հայկական եկեղեցիները եւ 4 վարժարան (Հայաստանի եւ Յարակից..., Ա., 1986, էջ 75), մինչ այլ աղբիւր մը՝ 1914-ին տեղոյն հայերու թիւը ցոյց տուած է որպէս 1950 անձ, որոնք ունեցած են Սր. Աստուածածին եկեղեցի եւ 150 աշակերտ ունեցող ազգային վարժարան (Kévorkian-Paboudjian, նշ. աշխ., էջ 350):

Համաշխարհային Առաջին պատերազմի զինադադարէն ետք, կարճ ժամանակով, շրջանը գրաւած են անգլիացիք, ապա՝ ֆրանսացիք, իսկ 1920-ին ան մտած է Սուրիոյ կազմին մէջ մինչև 1939, երբ ֆրանսէրքական համաձայնագրով, ամբողջ գաւառակին հետ, Սուրիայէն խլուելով՝ բռնակցուած է Թուրքիոյ:

²⁵ Նկատի ունի Ալեքսանտրէթի առաջնորդական փոխանորդ Տէր Գրիգոր Քինյ. Մինասեան-Պօղոսեանը: Ծնած է Չմշկածագ 1860-ին: 1871-ին գաղթելով Հալէպ, յաճախած է տեղոյն Ազգային վարժարանը, զոր ասարտած է 1874-ին, ապա մեկնած է Երուսաղէմ ու հետեւած Ժառանգաւորաց վարժարանի դասընթացներուն: 1880-ին ասարտել է ետք զայն՝ անցած է Ալեքսանտրէթ, ուր շրջան մը աշխատած է որպէս քարտուղար, ապա 1889-ին մտած է ուսուցչական ասպարէզ:

1903-ին Սոյո մայրավանքին մէջ ձեռնադրուած է քահանայ: 1915-ին աքսորուած է Հալէպ, ուր շրջան մը ծառայած է տեղոյն աքսորականներուն, ապա՝ ինք ևս ճամբուած է սուրիական անապատ: Զինադադարէն ետք, վերադարձած է Ալեքսանտրէթ և շարունակած է վարել տեղոյն առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը, մինչև իր վախճանումը՝ 1938 (Հայկազն Գ. Ղազարեան, Պարմագիրք Չմշկածագի, Պէյրութ, տպարան Համազգային, հրատարակութիւն Չմշկածագի Հայրենակցական Միութեան, 1971, էջ 523-524, Սեդրակեան, նշ. աշխ., էջ 64-69):

7

Մեսրոպ Քհնյ. Աֆարեանի նամակը Անտիոքի որբերուն, այրիներուն եւ տիրող
համատարած թշուառութեան մասին

Աւարիոք 9 Յունուար 1910

Գերաշնորհ

Տ. Շահէ Ծ. Վարդապետ՝ արժանընտիր առաջնորդ²⁶ հայոց
Հալէպի եւ վիճակաց

Ի Հալէպ

Ա. ծնունդը շնորհաւորելով՝ կար ու կարողութիւն կ'մաղթեմ Ձեր սրբութեան:
Կիլիկիոյ Ա. Կաթողիկոսին բարձր հրամանաւ Կիւրինէն²⁷ Անտիոք եկած եմ տեղւոյս
ղժբաղղ հայութիւնը մխիթարելու համար: Ինչ որ տեսայ չեմ կրնար գրչով պատմել:
Վայրենամիտ եւ անուպայ անգթութիւնը աներեր, կոտորեր եւ ոչնչացուցեր է ամեն
բան, ու հիմա հանգիստ նստած է: Սիրտս չ'դիմանար, երբ կ'տեսնեմ որբուկներ որք
կու լան աղեգալար իրենց հայրիկը, մանկամարդ քողածածուկ հարսներ որք հազիւ
նոր ելած կուսական ամբիժ որսկապանէն, կու լան իրենց փեսայն սիրելի, մայրեր
որք կ'կանչեն իրենց սրտահատոր զաւակները, վերջապէս ո'ր մէկը պատմեմ,
արդէն ականատես եղած էք սրտաճմլիկ տռամին: Մխիթարեցի, յուսադրեցի
խեղճերը: Ա. Ծ'նունդի առթիւ այցելեցի ամենուն ալ որք ցրուած են այլեւայլ տե-
ղեր, բայց ո՛վ կրնայ չոր ու ցամաք բառերով մխիթարել ասոնք, մարել այրած
սիրտերու անհուն բոցը, որովհետեւ այս անգամ ալ անօթութիւնը կ'սպառնայ այս
հոգեվարներուն: Քաղցի սոսկալի ուրուականը մոռցնել կու տայ սիրելիներու կո-
րուստը: Կառավարութիւնը ժամանակ մը օրական հացագին տուեր է, բայց հիմա
դադրեցուցեր է: Գայմագամ վէքիլին²⁸ Հալէպի կուսակալին հեռագրեր է, չենք գի-

²⁶ Շահէ Վրդ. Բերիոյ Թեմի առաջնորդը չէր, այլ՝ առաջնորդական տեղապահը:

²⁷ Կիւրին՝ հայաբնակ քաղաք Պատմական Փոքր Հայքի մէջ, Սեբաստիա նահանգի Սեբաստիա գաւառի Կիւրին գաւառակի կեդրոնը, Սեբաստիա քաղաքէն հարաւ-արեւելք, անկէ մօտ 55 քմ. հեռաւորութեան վրայ: Քաղաքը ծանօթ էր իր արտադրած գորգերով եւ իր անունը կրող գեղեցիկ շաւերով: Տեղւոյն հայութիւնը մարդկային եւ նիւթական մեծ կորուստներ ունեցած է համիտեան կոտորածներու ժամանակ:

Կիւրինի առաքելական հայերը ունեցած են 4, անետարանականները՝ 3 եւ կաթողիկէները՝ 2 եկեղեցի, իսկ քաղաքին մօտերը գտնուած են պատմական երկու վանքեր՝ Սբ. Թորոս եւ Սբ. Յակոբ: Անոնք միասնաբար ունեցած են 8 դպրոց, բարեսիրական եւ մշակութային քանի մը միութիւն, որբանոց եւ այլն:

Տեղւոյն հայերը կազմած են քաղաքի բնակչութեան ջախջախիչ մեծամասնութիւնը: Ըստ Գաբրիէլեանի, ցեղասպանութեան նախօրեակին, Կիւրինը ունեցած է 2000 հայ տուն՝ 14000 բնակիչ (Գոմիկան Սեբաստիոյ (Կարապետ Գաբրիէլեան), *Եղեռնապապրում*, Պոսթըն, տպարան «Հայրենիք»-ի, հրատարակութիւն Ամերիկայի «Սեբաստիոյ Վերաշինութեան Միութեան», 1924, էջ 601), ըստ Թէոդիկի, ան ունեցած է 1712 հայ տուն՝ 6920՝ առաքելական, 380՝ կաթողիկ, 600՝ անետարանական և 2500 պանդուխտ, ընդամենը՝ 10400 հայ (Թէոդիկ, *Գողգոթա Հայ Հոգևորականութեան Եւ Իր Հօրին Աղէտալի 1915 Տարին*, խմբագրեց՝ Արայ Գալայճեան, Նիւ Եորք, 1985, էջ 127):

²⁸ Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ գայմագամի, գաւառակի կառավարիչի, գաւառակապետի փոխանորդ:

տեր թէ ի՛նչ պատասխան առաւ: Հա՛յր սուրբ, որո՞ւ պիտի դիմենք, ո՛ր դուռ պիտի զարնենք ասոնց հաց գտնելու համար: Պատրիարքարան հեռագրելով՝ անմիջական դարմանի պէտքը շեշտեցի: Անտիոքի հայութիւնը, ինչպէս գիտէք, բոլորովին փճացած է: Մնացորդ սոյն անբաղդ բեկորները ապրեցնել պէտք է, ձուլումէ եւ օտարացումէ փրկել հարկ է: Խօսեցէք, աղաչեցէ՛ք Վսեմ. Վալիին, որպէսզի գէթ ժամանակ մ'եւս շարունակուի կառավարական նպաստը:

Հայերը տակաւին հոս հոն ցանուցիր կ'ընակին: Իրենց տուները երթալ անտանելի կու գայ: Եկեղեցին գոց է, ամեն ինչ թալանուած է, գոնէ ձեռք մը պատարագի զգեստ եւ սկիւի մը հայթայթուէր ասոնց համար, որպէսզի Ս. Պատարագի հոգեւոր մխիթարութիւնը վայելէին:

Ողջ մնացողներ շատ քիչ են, կիներ միայն կան որք լալէն զատ ուրիշ բան չեն կրնար խորհիլ, ի՛նչ պիտի ըլլան ասոնք: Ամեն կողմէ վտանգը կ'սպառնայ ասոնց. պատուոյ վտանգ, կրօնափոխութեան վտանգ եւ մայրենի եկեղեցւոյ ծոցէն հեռանալու վտանգ: Պահել, պահպանել պէտք է ասոնք, ի՛նչ միջոցներով սակայն, շուրթած մնացեր եմ, շուրջս ծովածաւալ թշուառութիւն, անհուն ցաւ, քովս եկողներ ընդհանրապէս կիներ են որք աչքերնուն մէջ վիշտի արցունքը ունին տխուր ու յուսաբեկ, այրեր անցելոյն տխուր փորձառութենէ զարհուրած՝ չե՛ն ուզեր քաջալերուիլ: Այս վիճակի մէջ յայտնի է թէ պէտք ունիմ Ձեր իմաստուն խորհուրդներուն եւ աջակցութեան: Աներկբայ եմ թէ Ձեր Գեր. Սրբութեան դիմումներս անարդին չ'պիտի մնան, այլ կարելին ՚ի գործ պիտի դնէք ՚ի մխիթարութիւն Անտիոքի տաքարաղդ հայութեան:

Ընդունիլ հաճեցէք եղբայրական սիրալիր յարգանքս

Ամենախորին մեծարանքներով

Մեսրոպ քինյ. Աֆարեան²⁹

²⁹ Ծանօթ է նաեւ Խոցեան կամ Խոյեան մականունով: Կիւրինի Գարա-Տեփէ թաղէն: Ուսանած է ծննդավայրի Զատրճեան վարժարանին մէջ: Քահանայ ձեռնադրուած է 1895-ի համիտեան կոտորածներու նախօրեակին, Կիւրինի Զախճոր թաղի Սր. Փրկիչ եկեղեցւոյ վրայ ու վարած է տեղւոյն առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը: 1909-ին, իր շնորհիւ, Կիւրինի մէջ կարելի եղած է առաջքը առնել կոտորածի կրկնութեան:

1910-ի Յունուարէն-Մարտ, քահանայագործած է Անտիոք ու մեծապէս օգտակար եղած է տեղւոյն աղէտեալ որբերուն եւ այրիներուն: Շրջան մը քահանայագործած է Ագսարայ, իսկ 1915-ի գարնան տեղափոխուած է Տէնէք Մատէն (Կեսարիոյ շրջան): Կարճ պաշտօնավարութենէ մը ետք նահատակուած է իր 18-ամեայ զաւակին՝ Գեղամին հետ: Եղած է խիստ աշխատասէր և գործունեայ եկեղեցական մը: Կը պատմուի, որ ան այնքան հմուտ գրաբարագէտ ու այդ լեզուին սիրահար անձ մը եղած է, որ յաճախ իր շուրջիններուն հետ խօսած է գրաբարով և իր գրութիւններն ու նամակները անգգալաբար շարադրած է անով (Թէոդիկ, *Գողգոթա...*, էջ 336, Պետրոս Մինասեան, *Պարմագիրք Կիւրինի*, Պէյրութ, տպարան Սևան, հրատարակութիւն Կիւրինի հայրենակցական միութեան, 1974, էջ 258, 265, 393, 398, Արշակ Ալպոյաճեան, *Պարմութիւն Հայ Կեսարիոյ*, Գահիրէ, հրատարակութիւն Կեսարիոյ և Շրջակայից Հայրենակցական Միութեան Գահիրէի Վարչութեան, տպարան Յակոբ Փափագեան, Բ. հատոր, 1937, էջ 2271, 2274):

8

Մեսրոպ Քինյ. Աֆարեանի նամակը Անտիոքի վերապրողներու թշուառ
վիճակին եւ հոն հիմնուելիք գորգի գործարանին մասին

Անտիոք 11 Փետրուար 1910

Գերաշնորհ

Տ. Շահէ Ծ. Վարդապետ՝ բարեջան առաջնորդ Հալէպի եւ վիճակաց

Ի Բերիա

Կ'հաստատենք անցեալ ամսոյ 30 թուականաւ մեր նամակը:

Ներսիակ կ'ըրկենք կանխաւ Ձեր գերապատուութեան ղրկած (10) տասը լիրային
բաշխեցոյցը՝ վաւերացուած մեր եւ տեղոյս Թաղական Խորհրդոյ կողմանէ:

Մեր կարօտելոց վիճակը անտանելի է: Նպաստները բոլորովին դադրած են:
Վերջերս Մր. Բիթի³⁰ կողմէ Իսքէնտէրուն, Մր. Քէնէտի³¹ ղրկուած (100) հարիւր
լիրան արհեստաւորաց համար է եղեր՝ ինչպէս հեռագրած էր մեզի Ս. Պատրիարք
հայրը:

Այրի կիներու վիճակը արդէն ծանօթ է Ձեր սրբութեան, ուրախ եւ շնորհակալ
ենք որ այս առթիւ հիմնական կարգադրութիւն մ'ընել կ'խորհիք՝ գորգագործութիւնը
հոս մտցունելով: Յաջողութիւն եւ կարողութիւն կ'մաղթենք:

Ս. Պատրիարք հայրը 25 Յունուար թուական նամակով մը՝ կարծելով թէ այդ
արհեստը հաստատուած է տեղս, տեղեկութիւն ուզած էր մեզմէ: Պատասխանեցինք
թէ դեռ չ'հաստատուեցաւ: Նորին բարձր Սրբազնութիւնը մեզի եկեղեցական սպաս

³⁰ Նկատի ունի Վեր. Դոկտ. Ուիլիամ Բիթը՝ Ամերիկեան Պորտ ընկերութեան Կ. Պոլսոյ
մասնաճիւղի գանձապահն ու կիլիկեան կոտորածներու արկածեալներու նպաստող
Միջազգային յանձնաժողովի նախագահը (Ֆոր Բիվըր-Միացեալ Նահանգներ, 1851-Էլմըս-
Միացեալ Նահանգներ, 1942): Հետեւած է աստուածաբանութեան: Աշխատած է հարկային եւ
տնտեսագիտական կալուածներէն ներս: 1881-ին ստանձնած է Օսմանեան Կայսրութեան մօտ
Ամերիկեան Պորտի միսիոնարական կայաններու տնտեսական գործերու տնօրինութիւնը
ու մեծապէս օգտակար եղած է աղէտեալ հայութեան: Պաշտօնի վրայ մնացած է մինչեւ 1925,
երբ հանգստեան կոչուելով անցած է Միացեալ Նահանգներ: Կիլիկեան կոտորածներէն ետք,
Վեր. Հըրպըրթ Ալէնի հետ յոյս ընծայած է անգլերէն պրակ մը, ուր նկարագրած է պատահած
կոտորածը (Երուանդ Հ. Քասունի, *Քննական Ակնարկ «Միշընների Հերլըր»ի 1915-1918 թթ. Հայ
Ժողովուրդի Ցեղասպանութեան եւ Վերածնունդի Մասին Արձանագրած Վկայագրութիւններուն*,
Պէյրութ, 2012, էջ 251-255):

³¹ Մր. Քէնէտի՝ Սաղմոսական եկեղեցոյ ամերիկացի երէց: Կիլիկեան Կոտորածներու
ընթացքին իր տան մէջ ապաստան տուած է աւելի քան 200 հայերու եւ փրկած անոնց կեանքը,
իսկ Չորք Մարգարանի հայերու ինքնապաշտպանական մարտերու միջոցին, երբ քաղաքը
պաշարուած է թուրք մարդիկէն, Քենէտի՝ 500 օսմանցի զինուորներու ընկերակցութեամբ, եւ
որպէս ներկայացուցիչ Ալեքսանտրէթի 4 հիւպատոսներուն, մտած է քաղաք եւ գերմարդկային
ճիգերով կրցած է միջնորդել, քակել տալ պաշարումը եւ ցրուել հազարներու հասնող խուժանը՝
առանց հայերը զինաթափ ընելու նախապայմանին: Քենէտի Չորք Մարգարան մնացած է մինչեւ
քաղաքին մէջ վերջնական անդորրի հաստատումը (Արշակունի Թէոդիկ, *Ամիս Մը 'Ի Կիլիկիա*,
Կ. Պոլիս, տպագրութիւն Վ. եւ Հ. Տէր Ներսէսեան, 1910, էջ 188, Թէրզեան, նշ. աշխ., էջ 332):

և գիրք ղրկել խոստացած էր: Անշուշտ եմք որ չէ՞ք մոռնար Անտիոքի տարաբաղդ ժողովուրդը: Համբուրի Ս. Աջոյդ

Ամենախորին յարգանքներով
Մեսրոպ քինյ. Աֆարեան

9

Ներսէս Քինյ. Թաուզճեանի նամակը Անտիոքի վերապրողներուն
բաժնուելիք նիւթական նպաստին մասին

1910 Յուլիս 14 Անտիոք

Գերապատիւ

Տէր Շահէ Ծ. Վ. Գասպարեան

Առաջն. տեղ. Հալէպի հայոց եւ վիճակաց

Հալէպ

Գեր. Ս. հայր,

Նամակիս մէջ յիշելու մոռցած եմ սա կէտը թէ, հեռագրին մէջ ութ հարիւր լիրայի խօսք մը կայ որով այրիները եւ որբերը ապրեցնելու միջոցի մը վրայ կ'հարցուի: Այս դրամը լոկ անօգնական մնացած այրիներու համա՞ր է, թէ բոլոր արկածեալներու հաւասարապէս պիտի բաշխուի: Ուրիշ բան մը: Այս ութը հարիւր լիրան Անտիոքի համա՞ր է, թէ Սուէյտիոյ գիւղերէն հոս Անտիոքի պարտէզներու մէջ ջարդուող ու թալանուող մարդիկ եւ անոնց այրիները ու որբերն ալ բաժին պիտի առնեն: Դարձեալ, որբանոցներու մէջ կամ այլուր խնամուողներ ալ հաշուի պիտի առնե՞ն թէ ոչ, այս բոլորի մասին տեղեկութիւն եւ կատարեալ հրահանգ մը ղրկեցէք:

Մնամ յարգանօք

Ներսէս քինյ. Թաւուզճեան

10

Վաղարշակ Քինյ. Ճէրրահեանի նամակը դատապարտուած ջարդարարներու
բանտէն արձակման եւ այրիներու թշուառ վիճակին մասին

Անտիոք, 25 Դեկտեմբեր 1910

Գերաշնորհ

Տ. Շահէ Ծ. Վ. Գասպարեան

բարեխնամ առաջնորդ Անտիոքի վիճակին

Հալէպ

Մաքրակրօն Ս. հայր,

Գերապատուութեանդ Դեկտեմբեր 18 ամսաթիւ պատուականն ստացայ գո-
հութեամբ եւ տխրութեամբ:

Ն. Ս. Օծութեան կեանքն ու արեւշատութիւնը կը մաղթեմ մեր Վեհ. Ս. Կաթո-
ղիկոսին եւ Ձեզ³²:

³² Ակնարկութիւնը կ'երթայ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս՝ Մատթէոս Բ. Իզմիրլեանի վախճա-
նումին, որ պատահած էր ընդամենը քանի մը օր առաջ, 11/24 Դեկտեմբեր 1910-ին:

Տերը ձեզի երկար օրեր պարգևեւ, ամէն:

Ներփակ նամակները եւ պաշտօնագիրները ապահովապէս իրենց տեղերը դրկեցի:

Սահակ Էֆէնտին³³ հոս է, իրեն հետ խորհրդակցեցայ եւ Հաճի-Հապիալի³⁴ գրեցի, ստանալուս պէս Ձեզի կը դրկեմ:

Բանտարկելոց նկատմամբ խոստացած էի տեղեկութիւններ մը տալ:

1 - Շէյխ գիւղացի Գոլճը օղլու Ապտիւսսէմաթ, 18-20 տարեկան, միւլայպէտ³⁵ եղած ատեն 14-15 տարեկան է ըսելով հանրագրութիւն պատրաստել եւ արձակել տուեր է:

2 - Հիւանդանոցէն փախչող անտիրքցի եօրդանճի օղլու Հավրան, ոչ փնտռող կայ ոչ խնդրող:

3 - 3 հատ նախկին դատապարտեալներ Էօրֆիլէէն, որոնք ալ ձերբակալելու ոչ մէկ փորձ եղած է, իսկ հիմա Անտիրքի բանտէն 13 անձինք արձակուեցան, որոնցմէ 3ը 101 տարուան դատապարտուած էին:

1 - Տէօրթ Աեագ մահալլէսինտէն ֆէլլահ քինէֆէճի տէլի Սաիտ [[Անտիրքի] Տէօրթ Այագ թաղէն քինէֆէ [անուշեղէնի տեսակ մը] պատրաստող գիւղացի խենթ Սայիտ]:

2 - Տէօրթ Աեագ մահալլէսինտէն նաճար Կէնճօնըն օղլու նաճար Իզզէթ [[Անտիրքի] Տէօրթ Այագ թաղէն աստղձագործ Կէնճոյի որդի աստղձագործ Իզզէթ]:

3 - Սաչլը գարիլէսինտէն թիւրքմէն աղալարընտան Մուհամմէտ [Սաչլը գիւղէն թուրքմէն աղաներէն՝ Մուհամմէտ]:

Տեղոյս մէջ պատրաստուած հանրագրութիւնները, կը լսենք թէ կ'ստորագրէ եղեր յունաց մըլսթարը:

Վերջին անգամ երբ 13 անձինք արձակուեցան, Տէօրթ Աեագէն Գասսապ Իսկէնտէր եւ Հէօսիյն նոյն իրիկունը մեր ժողովուրդէն Պօղոս Գազանճեանի տունը

³³ Հաւանաբար նկատի ունի Անտիրքի ազգայիններէն՝ բնիկ քեսապցի Սահակ Արամեանը, որ եղած է Անտիրքի հեռագրատան ցրուիչ, ապա պարապած է վաճառականութեամբ: 1915-ին աքսորուած է Սուրիոյ Համա քաղաքը, ուր եղած է գիտութեան մթերանոցի պետ: Այդ միջոցին, մէկէ աւելի առիթներով նիթապէս օգնած է թշուառութեան մէջ գտնուող Ներսէս Քինյ. Թաուոզճեանին եւ բազմաթիւ այլ կարօտեալներու (Թաուոզճեան, նշ. աշխ., էջ 141 (ուր սխալմամբ յիշուած է Սահակեան մականունով), 147):

Ջինադադարին վերադարձած է Ալեքսանտրէթ, իսկ 1923-ին ընտանեօք անցած է Գահիրէ, ուր եւ մահացած է 1936-ին:

³⁴ Մուսա Լեբան հայաբնակ գիւղերէն, որ ըստ Մովսէս Վրդ. Ոսկերիչեանի 1911-ի մարդահամարին, ունեցած է 293 հայ տուն՝ 1366 բնակիչ (Գուշագճեան-Մատոտեան, նշ. աշխ., էջ 850):

Ըստ այլ աղբիւրի, 1912-ին ունեցած է 300 հայ տուն, որուն 6-ը՝ աւետարանականներ, իսկ մնացեալները՝ առաքելականներ (Սայապալեան, նշ. աշխ., էջ 9):

Մեծ Եղեռնի օրերուն, գիւղի բնակիչները մեծամասնութեամբ բարձրացած են Մուսա Լեռ եւ յաղթական հերոսամարտէն ետք՝ փրկուելով ապաստանած են Փոր Սայիտ (Եզիպտոս):

Գիւղը ունեցած է Սր. Աստուածածին եւ Սր. Տալիլա անունով զոյգ եկեղեցիներ եւ երկու վարժարան: Հաճի Հապիալին եւս, 1939ին, Ալեքսանտրէթի շրջանի Թուրքիոյ բռնակցումով, Սուրիայէն իլուելով՝ կցուած է Թուրքիոյ:

³⁵ Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ ցկեանս:

քարկոծած էին, այրիները ահ ու սարսափի մատնուած ինծի դիմեցին, զիրենք ապահովցուցի թէւ, սակայն գայմագամ պէյը 1 ամսուան մեզունիլէթով³⁶ Պոլիս գնաց, զօրք ալ չկայ, որով իսլամ ժողովուրդը քիչ մը համարձակութիւն կ'առնէ, չըլլայ որ պէլայի³⁷ մը հանդիպինք:

Ահա այժմէն սոյն կէտը Գերապատուութեանդ բարձր նկատառման կը յանձնեմ:

Գանք այրիներու խնդրոյն, արդեօք ի՞նչ պիտի ըլլայ ասոնց վախճանը, վերջապէս հոս ալ ռեւէ աշխատանոց մը հիմնուելու է եւ ասոնց գործ հայթայթելու է: Առած նպաստին ալ հատցնել սկսան, կամաց կամաց նօթութեան տրտունջներ կը բարձրանան, ես ասոնք ինչպէ՞ս մխիթարելու եմ, չոր խօսքով միթէ մարդ կը մխիթարուի՞, դուք ըսէք:

Յառաջիկայ նոր տարւոյ առթիւ նախապէս շնորհաւորութիւններս եւ բարեմաղթութիւններս մատուցանելով Գերապատուութեանդ

Խորին յարգանօք

Առաջնորդական փոխանորդ Անտիոքի հայոց
Վաղարշակ քահանայ Ա. Ճէրրահեան³⁸

3. Գ. Տէրը Ձեզի երկար կեանք պարգեւէ, մեծ. Մարտիրոս աղա Միսաքեան³⁹ Դեկտ. 18 Ուրբաթ գիշեր իր մահկանացուն կնքեց, թաղումը կատարեցինք Շաբաթ օր, երկսեռ խումն բազմութեան մը ներկայութեան:

Նոյն

11

Յարութիւն Քինյ. Թումայեանի նամակը Անտիոքի մէջ տիրող հակա-քրիստոնէայ տրամադրութեան ու քաղաքի վտանգաւոր կացութեան մասին

Անտիոք, 14/27 Ապրիլ 1913

Գերաշնորհ

Տ. Ներսէս սրբազան Եպսկ. Դանիէլեան⁴⁰

հայրախնամ առաջնորդ Հալէպի եւ վիճակացն

Հալէպ

³⁶ Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ արտօնագրով:

³⁷ Արաբերէնէ փոխառեալ թրքերէն՝ փորձանք:

³⁸ Զէյթունի քահանայ հայրերէն: Կիլիկեան կոտորածներէն ետք, Սահակ Բ. Կաթողիկոսի կարգադրութեամբ մեկնած է Անտիոք ու շրջան մը վարած է տեղւոյն առաջնորդական փոխանորդի պաշտօնը: Նահատակուած է Տէր Զօր, 1915-ին (Միսաք Միսեռեան (Մ. Ուլնեցի), *Պատմութիւն Զէյթունի (1409-1921)*, Լիբանան, 1996, էջ 57):

³⁹ Անտիոքի ծանօթ ազգայիններէն: Շրջան մը եղած է Անտիոքի Գերմանիոյ հիւպատոս: Ստացած է Մեծիդիէի 5-րդ կարգի պետական շքանշան (Գուշագճեան-Մատուռեան, նշ. աշխ., էջ 300):

⁴⁰ Ծնած է Զէյթունի մօտակայ Եարփուզ գիւղը 1868-ին: Գրական ծածկանունով՝ Սասկան Վարդապետ: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրին մէջ: 1883-ին մտած է Սոյ մայրավանքի ժառանգաւորաց վարժարան, իսկ 1886-ին մեկնած է Կ. Պոլիս ու հետեւած Սահակեան վարժարանի դասընթացքներուն: 1890-ին ձեռնադրուած է կուսակոյն քահանայ: Անդամակցած է հնչակեան

Ս. հայր,

Այսօր վեհափառ կայսեր գահակալության օրը հրաափրուած էինք կառավարութիւն, ուր աղօթքի ժամանակ անուանի ոճրագործ եւ խոռվարար Հաճի Նիհատ աղային տղան ճառեց բազմութեան մէջ: Այնպիսի ճառ մըն էր խօսածը, որ հասնրութիւնը, եւ աւելի լաւ է ըսել խոժանը քիչ մնաց որ պիտի խոժէր քրիստոնէից վրայ: Սոյն խոռվայոյց ճառը շատ ազդեց թուրք տարրին վրայ եւ ոչ նուազ գէշ տպաւորութիւն ըրաւ քրիստոնէից: Կառավարութիւնը գրեթէ ուշադրութեան չառաւ իրողութիւնը, որուն արդիւնքը աննպաստ էր շատ: Այդ ճառախօսը որ բոլոր խաչակիրները պախարակեց, պատուաբեկեց եւ անուանարկ ըրաւ հիմա ազատ է: Իր բերնէն թռչող խօսքերը աւելի կը հարուածէր յոյները, որոնք մինչեւ Ռուսիա գրեցին իրենց պատրիարքին⁴¹, միւս ազգերն ալ չի գրկեց իր յոռագոյն ժահրէն, իւրաքանչիւր ազգի հոգեւորները գրեցին իրենց տեղերուն⁴² Հալէպ, որ հարկ եղածը տնօրինեն, մենք եւս մեր մասին կը տեղեկացնենք Ձեզ խնդրին ծանրակշռութիւնն եւ անոր ծնելիքը: Ա՛լ Ձեզի կը մնայ էականն ու կենսականը:

Մատչելով համրոյր Ձեր հայրական Ս. աջին, մնամ

ամենախոնարհ որդեակդ

Անտիոքի հայոց առաջնորդական փոխանորդ

Յարութիւն Քինյ. Թումայեան⁴³

Յ.Գ. Բաշխման ցուցակը կ'առնէք Հաճի-Հապիպլի Մարտիր աղայի⁴⁴

կուսակցութեան: Քաղաքական ամբաստանութեամբ քանի մը անգամ բանտարկուած է: Շրջան մը եղած է Օրմանեան Պատրիարքի անձնական քարտուղարը: Առաջնորդի ու առաջնորդական փոխանորդի պաշտօններ վարած է Հաճընի (1908-1910), Ատանայի (1910-1911), Հալէպի (1911-1914) եւ Եոզկատի (1914-1915) մէջ, ուր եւ նահատակուած է 1915-ին:

Պարբերական մամուլի էջերուն հրատարակած է բազմաթիւ բանաստեղծութիւններ, կրօնական յօդուածներ, ուսումնասիրութիւններ եւ այլն: Առանձին հատորով լոյս ընծայած է երկու գիրք՝ Կենսքը Առանց Հաւատքի, Ա. հատոր, (Վիեննա, 1903) եւ Կաթիլ մը Զուր Այրած Սրտերու (Կ. Պոլիս, 1912): Վերջինը նուիրուած է Հաճընի 1909-ի ինքնապաշտպանութեան (Գր. Հ. Գալուստեան [Կիլիկեցի], Մարաշ Կամ Գերմանիկ եւ Հերոս Զեյթուն, Նիւ Եորք, տպարան Կոչնակ, 1934, էջ 68: ⁴¹ Նկատի ունի յոյն ուղղափառ համայնքը, որ մեծ թիւով հետեւորդներ ունեցած է Անտիոքի շրջանին մէջ: 1913-ին, յիշեալ համայնքի Անտիոքի Աթոռի գահակալն էր Գրիգորիոս Դ. Հատուատ Պատրիարքը (1859-1928), որուն նստավայրն էր Դամասկոսը: Գահակալած է 1906-1928 թուականներուն: 1913-ին Նիքոլայ Բ. ցարի հրաւերով մեկնած էր Ռուսաստան՝ Սան Բեթերսպուրկ, Ռոմանովներու գահակալութեան 300 ամեակի հանդիսութիւններուն մասնակցելու:

⁴² Գրչի սայթաքում: Հաւանաբար պէտք է ըլլայ «պետերուն»:

⁴³ Ծնած է Զեյթունի մօտակայ Եարփուզ գիւղը, 1884-ին: Նախնական կրթութիւնը ստացած է Զեյթունի Կեղրոնական Վարժարանէն: Ուսուցչական պաշտօն վարած է Կիլիկիոյ զանազան շրջաններուն մէջ, ապա 1912-ին, Անտիոքի մէջ քահանայ ձեռնադրուելով, ծառայած է այնտեղ մինչեւ Մեծ Եղեռն: 1915-ին աքսորուած է Երուսաղէմ, 1918-ին անցած է Փոք Սայիտ եւ անկէ Մերսին: Քահանայագործած է նաեւ Պէյրութ եւ Նիկոսիա: Պատահական աշխատակցութիւն ունեցած է հայ մամուլին («Սուրիահայ Տարեցոյց», Ա., Հալէպ, 1924, էջ 201, Եղիշէ Եպիսկ. Չիլիկիլեան, Նկարագրութիւնք Երուսաղէմի-Հալէպի-Դամասկոսի Գաղթականական եւ Վանական Զանազան Դիպաց եւ Անցքերու 1914-1918, Բ. տիպ, Երուսաղէմ, 1927, էջ 62):

⁴⁴ Նկատի ունի Մարտիր Աղա Մարտիրեանը, որ աւելի ետք ստացած է Իսկէնտէրեան մականունը: Ծնած է Մուսա Լերան Հաճի Հապիպլի գիւղը 1855-ին: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրի ազգային վարժարանէն: Պարապած է մետաքսագործութեամբ եւ եղած է

տղան Իսկէնտէր Էֆ. Իսկէնտէրեան⁴⁵, որը վաղը պիտի մեկնի այդ կողմ ջորեպաններու հետ:

Նոյն

ԱՆՏԻՊ ՓԱՍՏԱԹՈՒՂԹԵՐ 1909Ի ԱՆՏԻՈՔԻ ՀԱՅՈՑ ԿՈՏՈՐԱԾԻՆ ՄԱՍԻՆ Բ.

Միհրան Մինասեան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Այս յօդուածով հրատարակութեան տրուած են 11 անտիպ փաստաթուղթեր որոնք կ'առնչուին 1909-ի Անտիոքի հայութեան կոտորածին: Անոնք մեծ մասամբ գրուած են աղէտէն ետք քաղաք դրկուած քահանայ հայրերու կողմէ եւ կը նկարագրեն հոն տեղի ունեցած սպանդն ու աւարառութիւնները, կը շօշափեն կոտորածներէն ետք քաղաքին մէջ ստեղծուած իրավիճակը, կը խօսին տիրող ծայրայեղ թշուառութեան, որբերու եւ այրիներու ճակատագրի, որբանոցներու, օտար հաստատութիւններու կողմէ որբեր որդեգրելու, նպաստներու բաշխումի, պետական նպաստի դադրեցման, պատերազմական ատեաններու կողմնակալ ու անվճռական ընթացքի, ոճրագործներու ազատ արձակման եւ յարակից այլ հարցերու մասին: Առանձին ցուցակով տրուած է նաեւ Անտիոքի նահատակներու ընդհանուր ցուցակը՝ սպաննութեան վայրի եւ սպաննողի անուններու յիշատակութեամբ:

Առաջին անգամ գիտական շրջանառութեան մէջ դրուող այս փաստաթուղթերը նոր յոյս կը սփռեն դէպքերուն վրայ եւ կը հարստացնեն ոչ միայն Անտիոքի հայութեան պատմութիւնը, այլ կ'ամբողջացնեն Կիլիկեան կոտորածներու մասին մեր պատկերացումները:

Յօդուածի սկիզբի բաժինով փաստաթուղթերու հրատարակիչին կողմէ տրուած է ընդհանուր ակնարկ Անտիոքի հայութեան եւ 1909-ի քաղաքի կոտորածին ու անոր հետեւանքներուն մասին:

ամերիկեան մատուտակի Լօրպէս ընկերութեան մէջ բարձրաստիճան գործակատար: Որպէս յեղափոխական գործիչ, 1885-ին ձերբակալուած է եւ երկու տարի բանտարկուած է Հալէպի մէջ: 1892-ին ծանօթացած է հնչակեան գործիչ Աղասիին ու զայն առաջնորդած է Մուսա Լերան հայկական գիւղերը: Եղած է անդամ Անտիոքի վարչական ժողովին, դատական խորհուրդին եւ հուսկ՝ հարցաքննիչ դատաւոր:

Որպէս յեղափոխական գործիչ, 1904-ին կրկին ձերբակալուած ու բանտարկուած է: 1910-ին, ձեռնարկած է ծննդավայրին մէջ գիշերօթիկ բարձրագոյն վարժարանի մը հիմնարկութեան, բայց 1912-ին, կանխահաա մահով, կիսաաւրտ ձգած է սկստած գործը (Գուշագճեան-Մատուտեան, նշ. աշխ., էջ 263-264, 560-561):

⁴⁵ Ծնած է Մուսա Լերան Հաճի Հապիպլի գիւղը: Նախակրթութիւնը ստացած է ծննդավայրի ազգային վարժարանէն, ապա յաճախած է Պուրսայի Շերամաբոճական Վարժարանը եւ 1909-ին աւարտելով զայն՝ վերադարձած է գիւղ, ուր վարած է զանազան պաշտօններ՝ գիւղապետ, թաղական խորհուրդի անդամ եւ Հ. Բ. Ը. Միութեան վարչական: Մասնակցած է Մուսա Լերան հերոսամարտին, որմէ ետք անցած է Փոր Սայիտ եւ հուսկ՝ վերադարձած ծննդավայր:

Մահացած է Իրաք 1954-ին, արկածի հետեւանքով (Գուշագճեան-Մատուտեան, նշ. աշխ., էջ 595):

Հրատարակուող փաստաթուղթերուն կցուած են նաեւ բազմաթիւ ծանօթագրութիւններ:

UNPUBLISHED DOCUMENTS ABOUT THE MASSACRE OF ANTIOCH (ANTAKYA) ARMENIANS IN 1909

B.

Mihran Minassian

SUMMARY

Eleven previously unpublished documents concerning the massacre of Armenians of Antioch district in 1909 are presented in this article. They are written mostly by the priests sent to the city after the disaster and describe the slaughter and destruction that took place there, address the situation in the city after the massacres, speak of the extreme misery, condition of orphans and widows, orphanages, collection of orphans by foreign institutions, allocation of aid, ceasing of state assistance for survivors, the biased and uncertain processes by the military courts, the release of the criminals and other related issues. A separate list of the massacred Armenians of Antioch, with the names of the crime places and of the murderers is also given.

These documents put into scientific circulation for the first time cast a new light on the events and not only enrich our knowledge of the history of the Armenians of Antioch, but also contribute to the obtaining of more complete picture of the Cilician massacres.

The documents are accompanied with general introduction and notes.

Keywords: Cilicia Armenians, Antioch (Antakya), massacre, 1909, survivors, orphans, relief activity.

НЕОПУБЛИКОВАННЫЕ ДОКУМЕНТЫ О РЕЗНЕ АРМЯН АНТИОХА (АНТАКИЯ) В 1909 ГОДУ

Мигран Минасян

РЕЗЮМЕ

В статье представлены одиннадцать ранее неопубликованных документов, касающихся резни антиохийских армян в 1909 году. Авторами документов являются в основном представители армянского духовенства, отправленные в город после погромов, и содержат описания имевших место убийств и разрушений, представляют ситуацию в городе после резни, говорят о чрезвычайных страданиях, положении сирот и вдов, состоянии детских домов, приеме сирот иностранными учреждениями, распределении помощи, прекращению государственной поддержки для пострадавших армян, предвзятости и неопределенности в судопроизводстве военных трибуналов, освобождению преступников и так далее. Также приводится отдельный список убитых армян Антиохии с названиями мест преступлений и именами убийц.

Данные документы, впервые введенные в научный оборот, проливают новый

свет на события и не только обогащают наши знания об истории армян Антиохии, но и способствуют получению более полной картины киликийской резни. Документы снабжены общим введением и примечаниями.

Ключевые слова: армяне Киликии, Антиохия (Антакья), резня, 1909 год, пострадавшие, сироты, гуманитарная помощь.